

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО ОБ'ЄДНАНОГО РОЗПОДІЛЬЧОГО КОМІТЕТУ «ДЖОЙНТ» НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття розкриває діяльність міжнародної благодійної організації «Єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» на Миколаївщині у 1920-х роках. З'ясовується її роль у боротьбі з голодом 1921-1923 років, розбудові єврейських національних районів тощо.

Ключові слова: «Джойнт», голод 1921-1923 рр., допомога голодуючим, єврейська колонізація, Миколаївщина.

Статья раскрывает деятельность международной благотворительной организации «Еврейский объединенный распределительный комитет «Джойнт» на Николаевщине в 1920-х годах. Выясняется ее роль в борьбе с голодом 1921-1923 годов, развитии еврейских национальных районов и т. п.

Ключевые слова: «Джойнт», голод 1921-1923 гг., помощь голодающим, еврейская колонизация, Николаевщина.

Article opens activity of the international philanthropic organization «Jewish joint distributive committee «Joint» in Mykolayiv region in 1920th years. Its role in struggle against famine of 1921-1923, development of the Jewish national areas etc. is found out.

Key words: «Joint», famine of 1921-1923, help to starving persons, Jewish colonization, Mykolayiv region.

Специфічним для сучасного міжнародно-правового регулювання є участь у ньому міжнародних організацій, які розглядаються як його об'єктивно необхідний засіб і як один з найбільш розвинених механізмів упорядкування міжнародного життя. Менш ніж за два сторіччя міжнародні організації пройшли вражаючий шлях, зайнявши в сучасній системі міжнародних відносин своє міцне місце. Одним із примітних феноменів сучасного світового розвитку стало значне зростання числа міжнародних організацій, збільшення їх членського складу і помітне підвищення активності.

У даному контексті важливою є участь й активна позиція сучасної України в міжнародних організаціях, яка повинна ґрунтуватися не лише на сучасних реаліях, а й враховувати плідний історичний досвід співпраці, у тому числі й практику 1920-х років, коли УСРР досить ефективно співробітничала з низкою міжнародних організацій, серед яких найбільшими були «Американська адміністрація допомоги» (АРА), «Місія Фрітгофа Нансена» й «Американський розподільчий єврейський комітет» («Джойнт»). Саме це й спонукало автора звернутися до теми місця організації «Джойнт» у житті Миколаївщини 1920-х років.

Питанням ролі міжнародних благодійних організацій у розбудові Радянської України почали

приділяти увагу лише в останні десятиліття, що пов'язане не лише з політичною кон'юктурою радянських часів, а й закритістю архівних фондів, що несли в собі документи зазначених організацій (зазначені збірки документів були розсекречені в першій половині 1990-х років). Саме тому більшість організацій, що діяли в 1920-ті роки, були забуті, а їх заслуги в допомозі голодуючим та у відбудові сільського господарства, особливо в південному регіоні, фактично сфальсифіковані, їх діяльність була оголошена антирадянською, контрреволюційною, значна частина їх провідних діячів і співробітників була репресована за звинуваченням у шпигунстві. Саме це й пояснює певну бідність історіографічного доробку про більшість організацій.

З початком перебудови відбуваються кардинальні зрушення в історіографії нашої теми, особливо на пострадянському просторі. Однією з перших робіт є стаття О.М. Мовчан, де дається узагальнююча картина допомоги іноземних організацій Україні в подоланні голоду 1921-1923 рр. [1]. Але у зв'язку з тим, що автор не володів достатнім місцевим матеріалом, регіональний аспект практично не висвітлений. Пізніше дослідницею були створені узагальнюючі роботи, збірники документів та опубліковані статті, які, переважно, дублюють практичні результати

першої роботи, але трактують основні події з нових позицій [2].

Праці, присвячені безпосередньо міжнародним організаціям у допомозі голодуючим Миколаївщини, створили на межі тисячоліть миколаївський дослідник А. Лінбов [3] та херсонєць В. Сахно [4]. Їх роботи відрізняє новітній підхід до проблеми, всеохоплюваність та новизна. У той же час треба відзначити, що намагаючись охопити весь спектр міжнародних організацій, ними так і не було створено комплексного, фактологічно наповненого дослідження, і всі організації в них подаються фрагментарно і уривчасто. Подібний характер має і відповідний розділ у новітній монографії Ю.В. Котляра та І.С. Міронової [5], який має узагальнюючий характер без залучення значного пласта архівних джерел. Автор даної статті ставить своєю метою залучити нові факти щодо діяльності міжнародних організацій в Україні у зв'язку з голодом 1921-1923 рр.

У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7 % від урожаю 1916 р. [6] Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн осіб (25 % населення республіки) [7].

Спочатку більшовицькі лідери і публіцисти зі зневагою поставилися до ідеї звернення за допомогою до російської громадськості і західних урядів, розраховуючи на підтримку міжнародного пролетаріату. Але в липні 1921 р. «буревісник російської революції» М. Горький пішов до В. Леніна із пропозицією дозволити створення громадський Комітет допомоги голодуючим, на що дістає позитивну відповідь. Слідом за цим – 13 липня 1921 р. – Горький виступив зі зверненням «До всіх чесних людей Європи й Америки»: «Допоможіть, не дайте загинути країні Толстого й Мусоргського, надішліть хліб і ліки» [8]. Звернення пролетарського письменника Максима Горького було опубліковано на Заході наприкінці липня [9] і мало великий міжнародний резонанс.

Одними з перших на звернення відреагували Сполучені Штати, чий уряд проводив політику дипломатичного невизнання радянського уряду і вороже ставився до «червоної диктатури». Проте на заклик про допомогу відгукнулося немало як в Америці, так і в Європі, у результаті чого за ініціативи Герберта Гувера було створено міжнародну благодійну організацію «АРА» (American Relief Administration – Американська адміністрація допомоги), яка розгорнула активну допомогу голодуючому Поволжю.

Ознайомившись у першому кварталі 1922 р. з розмахом голоду в південноукраїнських губерніях, АРА зрозуміла, що й цей регіон потребує не меншої допомоги, ніж Поволжя. В Україні, на думку представників АРА, допомоги потребувало

близько 2 млн осіб [10], яким організація самостійно допомогти не мала можливості. На заклик останньої відгукнулася інша американська організація, що мала значні кошти та можливості – «Джойнт».

Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет, широко відомий як «Джойнт», був заснований восени 1914 року, коли Генрі Моргенто, тодішній посол Сполучених Штатів у Туреччині, направив телеграму Луїсу Маршаллу і Якобу Шиффу із проханням надіслати 50 тис. доларів для порятунку від голоду євреїв Палестини, що перебувала тоді під турецьким пануванням [11].

27 листопада 1914 року дві благодійні організації – Американський благодійний комітет підтримки й (Ортодоксальний) Центральний комітет підтримки – створили під керівництвом Фелікса Уорбурга (Варбург) Об'єднаний розподільний комітет американських фондів для надання допомоги євреям, що постраждали під час війни. На початку 1915 року виникла третя організація – народний комітет підтримки, що складався з робітників і соціалістичних груп. Під час першої світової війни, навіть після того, як Америка вступила у військовий конфлікт, «Джойнт» знаходив способи розподіляти серед євреїв Європи й Палестини кошти, що надходили від різних, які входили до його складу, груп [12].

Біля витоків ««Джойнта»» стояли відомі філантропи – фінансисти, банкіри, адвокати, релігійні діячі. Спочатку «Джойнт» розподіляв фонди, зібрані трьома іншими благодійними групами – ортодоксів, реформістів і соціалістів – і лише пізніше перетворився в самостійну організацію. За роки війни «Джойнт» перерахував у Росію та Україну великі суми, які пішли на організацію допомоги сотням тисяч змушених переселенців, біженців, сиріт, інвалідів війни, солдатських вдов. По закінченню війни правління готове було розпустити «Джойнт» – він виконав своє завдання. Але, на щастя, цього не відбулося.

Як найбільше єврейське агентство, «Джойнт» зіштовхнувся з великими труднощами. Поки підбирався штат організації, «Джойнт» надавав допомогу через громадські і приватні агентства, що діяли в той час, в основному, через Американську адміністрацію допомоги.

23 серпня 1921 р. у Вашингтоні відбулася спільна конференція декількох американських філантропічних організацій, у якій взяли участь і представники Американського Єврейського Розподільного Комітету: Ф. Варбург, Д. Розенберг і Я. Штраус. Уже на цій зустрічі «Джойнт» зобов'язався виділити 675 тисяч доларів на продовольчу допомогу голодуючим Поволжя. Лідери «Джойнта» прийняли рішення брати участь у боротьбі з голодом у радянській Росії, дотримуючись позаєтнічного (non-sectarian) принципу: допомога призначалася всім нужденним регіону, охопленого нещастям. Так, для порівняння, на території власне Поволжя, куди спочатку були

спрямовані кошти «Джойнта», проживало тільки 2 % євреїв.

Загальні інвестиції США в програму щодо боротьби з голодом у СРСР, 1921-1922 рр. обчислювалися в \$58 млн (з них конгрес виділив \$22 370 тисяч, вартість продуктів з резервних запасів склала \$10 млн), у такий спосіб гроші, зібрані філантропічними організаціями нараховували \$26 млн, з яких внесок ««Джойнта»» був найбільшим – \$8 млн [13].

3 серпня 1921 р. до січня 1923 р. «Джойнт» витратив на програму в Радянській Росії 8 млн 48 тис. 711,23 дол., із цієї суми 3 млн 827 тис. 386,75 дол. витрачені винятково на позаєтнічну допомогу, під спостереженням або в співробітництві з АРА, решта грошей були використані безпосередньо представниками «Джойнта» на власні програми допомоги.

Зрозуміло, що «Джойнт» побажав сконцентрувати свої зусилля на території України, де в той час проживало 85 % євреїв колишньої Російської імперії. 20 жовтня 1921 р. у Лондоні була підписана угода між АРА й «Джойнтом» щодо спільної роботи на території України. АРА була повністю солідарна з бажанням «Джойнта» полегшити страждання єврейства України. Спільна комісія «Джойнта» й АРА в січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Було встановлено, що наближається продовольча катастрофа, особливо в Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській губерніях, що з 26 мільйонів людей, які живуть у 12 губерніях України, уражені голодом 2 мільйони, а з них – 1 мільйон дітей, що потребують термінової допомоги [14].

Детальніші переговори про співробітництво в галузі подолання голоду в Україні між АРА та «Джойнт» розпочалися в США на початку 1922 року. Протягом лютого-березня у Нью-Йорку відбувся ряд конференцій між представниками «Джойнта» та Гувером, Рікардом і Бейкером, які представляли АРА. Сторони дійшли згоди, що «Джойнт» буде діяти як складова частина Російського осередку АРА і лише на території України. Згодом, після підписання договорів єврейський розподільчий комітет повинен був перетворитися на абсолютно самостійну організацію, що діяла в Україні [15].

28 березня 1922 р. «Джойнт» і АРА підписали угоду про програму харчування дітей в Україні. Згідно з документом, «Джойнт», що виступав як частина АРА, брав на себе всі витрати, пов'язані з постачанням продуктів. Програма передбачала наступні етапи: починаючи з 15 травня, 100 тис. дітей повинні були одержувати їжу в їдальнях «Джойнта», до 15 червня їх число мало досягнути 300 тисяч, 800 тисяч було визначено на середину липня й із цієї кількості підопічних передбачалося працювати до 15 вересня. Продовження програми повністю залежало від подальшого бажання і можливостей «Джойнта». Сферою

діяльності цієї операції «Джойнта» визначався Південь України й Крим, а також великі міста центральної частини України.

«Джойнт» зобов'язався виділити на організацію харчування дітей \$1,5 млн, обидві сторони підтвердили, що «Джойнт» буде рятувати від голоду дітей України, спираючись на угоду між АРА й урядом України, у якій відзначалося: благодійний розподіл повинен проводитися безвідносно до расового, національного або політичного статусу, згідно з установками АРА працювати в місцях особливого нестатку [16]. Головними організаторами роботи були призначені полковник Вільям Гров (від АРА) і доктор Борис Боген («Джойнт»), вони негайно виїхали до України, і програма для дітей почала діяти на початку квітня. Не дивлячись на безліч проблем, до яких можна віднести швидкість створення інфраструктури, контроль над якістю продуктів, набір співробітників і перекладачів, медичний огляд дітей, добір і підготовку приміщень, ремонт кухонь, організацію охорони продуктів і палива, створення складів, до середини липня «Джойнт» годував більше 800 тисяч дітей України щодня. Інструкція «Джойнта» відзначала, що не повинно бути таких технічних обставин, які б не дозволили нагодувати голодної людини якнайшвидше.

Але за твердженням Х. Фішера, який працював представником АРА, цей план з боку «Джойнта» не було виконано і значної допомоги голодуючим у першій половині 1922 р. ними надано не було. З цієї причини 14 серпня 1922 р. між АРА і «Джойнт» було підписано новий договір, яким чітко обмежувалася географія діяльності «Джойнта» Україною та Білорусією, встановлювалися розміри дотацій, за умови роботи під наглядом АРА [17].

На Миколаївщині організація «Джойнт» почала діяти в напрямі допомоги голодуючим з жовтня 1922 р., про що у своєму листі до Л. Штрауса відзначав Уповноважений по Україні Борис Боген: «У Миколаєві ми тепер маємо діючий будинок для старих і кухню для дорослих. Наш внесок у ці заклади – тільки в продовольстві, яке складає 60 пакунків на місяць... Крім того, ми підтримуємо різні установи в єврейських колоніях, кількість яких на території Миколаївщини сягає 15 (Боген має на увазі Миколаївську губернію, до складу якої входила частина Херсонщини та Кіровоградщини. – Т.М.).

Через зиму, що настає, є велика потреба палива всюди, але в Миколаївській губернії ситуація – абсолютна розруха. Я тому асигнував 40 мільярдів рублів для палива, і також 5 мільярдів рублів для негайного незначного ремонту, який буде необхідний, щоб зробити установи придатними для житла протягом зими» [18]. На чолі Миколаївського відділення було поставлено доктора А.С. Фельдбаума, який керував ««Джойнтом» на Миколаївщині до закриття філії в жовтні 1923 р.

Треба відзначити, що станом на грудень 1922 р. асигнування для харчування по Миколаївщині сягали 50 тис. рублів, з них на Миколаївський повіт відпускалося 17 тисяч [19]. Станом на початок 1923 р. організацією було роздано (разом з АРА) 15 395 посилок [20].

Серед інших програм, що реалізовував «Джойнт», були:

а) *кооперація з АРА в галузі медичного обслуговування населення*. Україна відчувала крайню потребу в медико-санітарній обслуговуванні: було необхідно відновити або відкрити лазні, налагодити або поліпшити систему водопостачання, санітарний стан міст був жахливим. Щомісяця Миколаївське відділення витратило на ці потреби до 150 доларів США, що являло собою досить значну суму на той час. Наприклад, у серпні 1923 р. організація надала допомогу Першій радянській лікарні Миколаєва в розмірі 33 червонців (еквівалент 150\$) [21];

б) *опіка дитячих будинків*. Підтримка дитячих установ становила особливу частину турбот «Джойнта». 200 тисяч сиріт в Україні потребували житла, харчування, одягу й освіти. Додатково до того харчування, що діти одержували від АРА, «Джойнт» виділив великі суми на додаткове харчування, паливо й ін. необхідні для нормального функціонування речі.

Близько 30 тисяч дітей у різних установах одержували додаткову допомогу. Більшість із них були євреями, «Джойнт» трансформував підопічні дитячі будинки в чисті, затишні, із системою сучасного опалення. Діти одержали взуття, нижню білизну, верхній одяг. Завдяки зусиллям АРА й «Джойнта» діти незабаром набрали нормальну вагу, відновили здоров'я. Так, на Миколаївщині станом на серпень 1923 р. «Джойнт» витратив 100 доларів на дитячу їдальню для єврейських дітей, до того 50 доларів на додаткове харчування в дитячому будинку м. Миколаєва (200 дітей), та утримував два дитячі будинки в Новополтавці та Калинівці (90 дітей) [22];

в) *розподіл одягу й взуття*. Представники «Джойнта» в Україні інформували Нью-Йорк, що необхідність у теплом одязі була вкрай високою, і якщо одяг не надійде вчасно, сотні тисяч людей загинуть від холоду взимку 1922-1923 рр. Уже в травні 1922 р. велика партія одягу й взуття була поставлена з Нью-Йорка. Крім того, була закуплена велика партія сировини й укладені договори з кооперативними організаціями в Україні: «Джойнт» розплачувався з кооператорами за роботу продуктивними наборами, вони ж, у свою чергу, шили настільки необхідний одяг. До грудня 1922 р. 70 000 людей в Україні були одягнені завдяки допомозі «Джойнта». Так, у серпні 1923 р. Миколаївське відділення «Джойнт» закупило взуття для будинку престарілих на 50 доларів [23];

г) *купівля і розподіл палива*. Не менш важливим завданням, ніж постачання продуктами й одягом, стало забезпечення паливом до зими 1922-1923 рр. «Джойнт» виділив на закупівлю палива 200 тисяч

доларів. Звіти представників «Джойнта» показують, що 1 600 вагонів вугілля було розподілено між дитячими будинками, госпіталами, будинками престарілих, серед нужденних. Вугілля закуповувалося в Донбасі, вартість його була на 40 % нижчого, ніж імпортного, і доставка здійснювалася набагато швидше. 20 тисяч доларів було витрачено на закупівлю дров для тих установ, де можна було топити деревом. Наприклад, після перенесення головного офісу «Джойнт» до Одеси і закриття Миколаївського відділення організації в жовтні 1923 р. [24] на його складах залишилося близько 6 тисяч пудів кам'яного вугілля, яке голова Миколаївського відділення А.С. Фельдаум люб'язно передав Миколаївській окружній комісії допомоги дітям для передачі дитячим закладам [25].

Але основним видом діяльності Єврейського розподільчого комітету з самого початку його діяльності в Україні стала підтримка єврейських сільськогосподарських колоній, значна частина яких – 15 – знаходилася на території Миколаївської губернії. За сучасним територіальним поділом у Миколаївській області діяло 7 старих колоній: Добра (нині – с. Добре Баштанського району), Великий Нагартав і Малий Нагартав (смт. Березнегувате Березнегуватського району), Ефінгар (Плющівка Баштанського району), Новополтавка (Новополтавка Новобузького району), Мала Романівка і Велика Романівка (Романівка Березнегуватського району).

А також, завдяки ««Джойнт»у», утворено ряд нових колоній у сучасному Снігурівському районі, які належали до Калінінборфського національного району: Ерштмай (Першотравневе), Постишева (Виноградне), Найдорф (Трудолюбівка), Розена, Найгейм (Червона Зірка), Молотовка, або Калінінфельд (Червоний промінь), Фрайланд (Куйбишево).

Вважаючи, що продуктова допомога доцільна настільки, наскільки дає можливість врятувати від біди, але не дає гарантій, що фактори, які призвели до голоду, не повторяться, «Джойнт» сприяв відновленню сільського господарства, організації підсобних промислів, культивуванню нових сільськогосподарських культур та продуктивних порід домашньої худоби.

Під керівництвом «Джойнт» були відкриті в сільськогосподарських товариствах нові види робіт, скажімо, переробка молока на сир, за що швидко й охоче взялися артіль в селах Новополтавка, Новогорівка, Новоіванівка та інших. Близько десятка артілей було забезпечено механічним сільськогосподарським реманентом.

Лише за рік (листопад 1922 – листопад 1923 рр.) «Джойнт» асигнував у розвиток сільського господарства 1,5 млн доларів, які в основному були направлені на дитячі будинки, професійно-технічні школи, сільськогосподарські школи й курси, забезпечення населення сільськогосподарським інвентарем і сортовим насінням. Американський комітет «Джойнт»

надавав агрономічну допомогу 10 тисячам селянських господарств у 29 європейських і 27 українських селах [26]. Кошти «Джойнта» витрачалися на селекційні справи, розширення землевпорядних робіт та садіння виноградників. Наприклад, у 1924 році через «Джойнт» були отримані саджанці французького продуктивного винограду, висадженого поблизу Новоополтавки [27].

Завдяки позикам та допомозі «Джойнта» єврейські колонії Миколаївщини перетворилися на процвітаючі господарства країни. Ось декілька слів про колонію Новоополтавка.

Сільськогосподарське кооперативне товариство «Смичка», у якому на кінець 1928 р. було 883 пайовики, займалося заготівлею зерна і продажем своїм членам промислових товарів і лісоматеріалів. Крім того, діяло кредитно-кооперативне товариство, 565 членів якого мали можливість продавати зерно, купувати насіння, сільгоспмашини, лісоматеріали і метал. Товариство володіло сироварним цехом, де виготовлявся голландський сир високої якості. З 1924 року працювало садово-виноградне товариство «Най вег» (Новий шлях). Воно поставляло свої 190 членам саджанці, реманент, мінеральні добрива і засоби хімізації для обробки 250 десятин виноградників.

У 1923 році відкрили дитячі ясла і лікарняну амбулаторію, а в 1928 році лікарню й аптеку, діяв ветеринарний пункт. У тому ж році відкрилася трудова школа, де вчилася 283 учні, працювали три лікнепи і музична школа. Культурно-освітня робота зосереджувалася в комсомольському клубі. Читалися лекції, проводилися збори, працювали гуртки, особливо агрохімічний.

У 1923 році на кошти Єврейського товариства ремісничої праці (ТРП) у Новоополтавці була відновлена сільськогосподарська школа, яка під час громадянської війни зазнала серйозних втрат. Було придбане обладнання, відремонтували будівлі, завели 7 корів і 36 коней, придбали в бібліотеку 239 томів книг, обладнали хімічну, біологічну, зоологічну і мікробіологічну лабораторії, побудували два будинки для педагогів і гуртожиток. Школа перетворилася у 20-ті роки в центр підготовки агрономів і зоотехніків в основному для колективних господарств Миколаївської і Херсонської округ. У 1929 році школа була перетворена в Новоополтавський єврейський сільськогосподарський інститут. В 1934 році інститут перевели в Одесу, а в Новоополтавці продовжував діяти єврейський сільськогосподарський технікум.

Таким чином, завдяки «Джойнту», який, не дивлячись на свою етнічну орієнтацію, активно включився в допомогу голодуючим Миколаївщини незалежно від національності, було врятовано багато життів під час голоду 1922-1923 років. Аналіз документів приводить до висновку, що в Південному регіоні, у тому числі й на Миколаївщині, «Джойнт» не обмежувався лише допомогою голодуючим. Серед інших програм, що реалізовував «Джойнт», були: а) кооперація з АРА в галузі медичного обслуговування населення, б) опіка дитячих будинків, в) розподіл одягу і взуття, г) купівля і розподіл палива. Але основним видом діяльності Єврейського розподільчого комітету із самого початку його діяльності в Україні стала підтримка єврейських сільськогосподарських колоній, значна частина яких знаходилася на території Миколаївської губернії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77-84.
2. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / Під ред. О.М. Мовчан. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.; Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні / О.М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України, 1991. – С. 18-29; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України, 1993; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України. 1921-1923. / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан // Політика і час. – 2000. – № 9-10 та ін.
3. Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / А.А. Ліньов // Щотижня. – 2003. – 14 травня (№ 20). – С. 6-7; Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / А.А. Ліньов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв – Одеса, 2003. – Т. 1. Історія та українознавство. – С. 157-168.
4. Сахно В.В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921-1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині / В.В. Сахно // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 1999. – Вип. 10. – С. 164-173; Сахно В.В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки ХХ століття / В.В. Сахно // «Південний архів» (історичні науки). – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 185-203; Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. ХХ ст. / В. Сахно // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 122-124.
5. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921-1923 рр та 1932-33 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Монографія / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 37-48.
6. Політична історія України / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 251.
7. Там само.

8. Рапопорт В. Ленин, бабушка и мистер Гувер / В. Рапопорт // Слово. – 2006. – № 50 / http://lit.lib.ru/w/witalij_r/text_0380.shtml
9. Documents of Soviet-American Relations / Ed. by Harold J. Goldberg. Vol. 1. Intervention, Famine Relief, International Affairs. 1917-1933. – Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1993. – P. 199.
10. Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. / H.H.Fisher. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – P. 253-254.
11. «Джойнт» – Американский еврейский распределительный комитет // www.hesed.lviv.ua
12. «Джойнт» // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 2. – Кол.345. – <http://www.eleven.co.il>
13. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922-1923 гг. / М.Мицель // Збірник наукових праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2003. – <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf13-02htm>.
14. Там само.
15. Fisher H.H. Op. cit. – P. 253-254.
16. The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. – New York, 1924. – P. 19.
17. Fisher H.H. Op. cit. – P. 254.
18. B.D. Bogen's letter to Mr. Lewis Strauss, Moscow, Oct. 9, 1922. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
19. Present allocations for feeding. Nikolaev district. Dec. 21, 1922. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
20. Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині... – С. 6-7.
21. Letter to JDC about \$500 for Nicolaiev Relief, August 16th, 1923. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921-1932, File 501.
22. Там само.
23. Там само.
24. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-608, оп. 1, спр. 22, арк. 12.
25. Там само, арк. 27, 37.
26. Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України... – С. 83.
27. Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині... – С. 6-7.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
к.і.н., доц. О.П. Тригуб.

© Михайловський Т.О., 2009

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2009 р.